

Добрянская И. В. Формирование и развитие законодательства о труде в Украине во времена Украинской Центральной Рады.

В статье исследуются особенности формирования и развития законодательства о труде в Украине во времена Украинской Центральной Рады. Сделано краткий обзор государственных органов по регулированию трудовых отношений.

Ключевые слова: законодательство о труде, “фабричное” законодательство, Украинская Центральная Рада, М. Грушевский, Народное Министерство труда, работники

Dobrianska I. V. Formation and development of labor legislation in Ukraine in the period of the Ukrainian Central Rada.

The article investigates the features of the formation and development of labor legislation in Ukraine in the period of the Ukrainian Central Rada. Made a brief overview of the state bodies on regulation of labor relations.

Keywords: labor legislation, “factory” legislation, the Ukrainian Central Rada, M.Hrushevsky, People’s Ministry of Labour, workers.

УДК 94:340.141(47+57)

Кушинська Л. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО СТАТУСУ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ

Статтю присвячено правовому регулюванню публічних правовідносин у Руській державі періоду розквіту державного життя – X-XII століть. Звертається увага на проблеми престолонаслідування та правової невизначеності легітимізації влади у Русі. Пропонується авторське бачення причин політико-територіальної роздробленості руських земель.

Ключові слова: звичаєве право, легітимізація влади, удільні князівства, Київський великокняжій стіл, звичай старшинства, звичай успадкування, княжі з’їзди.

Правове регулювання публічних відносин Русі є тим феноменом вітчизняної історії держави і права, що не має аналогів у світовій історії. Наразі питання статусу окремих територіальних утворень не втрачає актуальності, тож важливо розуміти особливості їх державно- правового регулювання та специфіку місцевого правопорядку, котра мала вирішальне значення у роздробленості й подальшій фактичній федералізації країни.

Питанням історії давньоруського права присвячували свої дослідження такі вчені, як М. Ю. Брайчевський, В. І. Довженок, Я. Падох, М. Чубатий, В. О. Ключевський, О. О. Малиновський, Р. М. Лашенко, О. П. Толочко, М. Ф. Котляр, В. Д. Баран, І. В. Музика, С. В. Юшков, Л. В. Черепнин, І. Я. Фроянов, О. А. Мельникова, А. А. Горский та інші дослідники. Наразі в процесі деміфологізації вітчизняної історії права окремі її аспекти потребують уточнення і перегляду.

Давньоруське звичаєве право відігравало роль головного джерела протягом трьох століть, до прийняття першої писаної збірки – Руської правди. Формуючись на місцевому ґрунті і не зазнаючи вирішальних іноземних впливів, правовий звичай існував, як право-констатація, тобто, окремі його норми, котрі тривалий період

існували й усвідомлювались як обов'язкові, отримували легалізацію або з мовчазної згоди державної влади, або як джерело князівського судочинства, або ж завдяки фіксації у законі можливості застосовувати ці правила без їх конкретизації. Тобто, до активізації періоду князівської правотворчості у державі існувала відома система усних відомих правил, котрі усвідомлювались, як обов'язкові. Сама ж правотворчість хоч і була наступом на звичай, звужуючи сферу його чинності, не могла звести нанівець це давнє і шановане джерело права, котре міцніючи протягом століть, не завжди вписувалось в рамки активізації державного життя. Тож, правове регулювання приватних відносин руської громади покладалось на стару відому схему – звичаєве право.

Однак, перебуваючи на рівні звичаєвого права, окремі спірні питання публічних відносин так і лишились невирішеними, що у подальшому й призвело до розробленості та невизначеності правового статусу удільних князівств. Зокрема, на рівні звичаєво-правових уявлень лишалась легітимізації князівської влади та черговість престолонаслідування, важливість котрих для будь-якої феодальної держави є очевидною. Не будучи прописаними в законі, ці питання, вирішувалась виходячи з тих усних звичаєвих правових уявлень, котрі усвідомлювались, як обов'язкові. Проблема полягала в тому, що ці правила мали головну спільну ваду – вони довільно тлумачились, внаслідок чого у Русі протягом XI-XIII століть спостерігається боротьба за великокняжий стіл кількох законних претендентів, відома, як міжусобиця, й апеляція до звичаєвої правосвідомості, що відбувалась у формі стихійно скликаного віча, декоративного договору, укладеного на такому вічі, тощо.

Міжусобна боротьба на Русі має глибокі історичні передумови, її початок сягає додержавних часів. Споконвічний місцевий сепаратизм Середнього Подніпров'я був однією з головних проблем Руської держави, в якій і устрій тяжів до демократичних форм правління, і глава не відчував суверенності своєї влади. Кривичі, словени, дреговичі, полочани, радимичі, в'ятичі, уличі, тиверці, сіверяни, древліани, поляни – ці племінні союзи відчували свою відособленість, тож, не могли бути “своїми” у загальному розумінні цього слова. Повість временних літ фіксує різницю у їх правових уявленнях, що на той час було визначальним чинником [6, с. 15]. Щось схоже спостерігається в середовищі германських племен, на основі яких спочатку природнім шляхом утворились західні королівства, потім Священна Римська імперія германської нації, а потім суверенні держави.

З різною динамікою й перемінним успіхом тривало й обкладання даниною племінних союзів. Вітчизняний дослідник М. Ф. Котляр запропонував термін “окняжіння території”, котрий означає не лише обкладання даниною, але й поширення управління та судочинства на підконтрольні землі [3, с. 116]. Данина, на думку російського дослідника Б. А. Рібакова, є тим, що відтворює суть і особливості вітчизняних процесів державотворення, саме в ній є очевидним той момент підкорення та підлеглості, що в майбутньому визначатиме всю розбудову державного життя [7, с. 374]. Таким чином, Руська держава з самого початку свого існування мала більше відцентрових чинників, ніж єднальних.

Навіть сама сакралізація княжої влади на Русі не набула абсолютної форми, як у країнах Сходу. Міфологія східних держав, зокрема, китайська, пояснює походження правителя від божества (китайський імператор вважався “сином Неба”),

обґрунтовуючи таким чином його легітимність. В давньоруських-праукраїнських уявленнях відсутнє намагання вивести княжий рід від “божественних” персонажів, лише пізніше, з поширенням християнства окремі князі будуть примислені до стану “святих”. Християнська ідея влади від Бога на момент перших князівських міжусобиць не набула достатнього поширення та вкорінення у правосвідомість населення. Цей процес тривав приблизно два століття, як свого часу у західній Європі.

Після того, як внаслідок перевороту правлячу династію киевичів було замінено “закликаними” рюриковичами, у внутрішньому устрої держави принципово мало що змінилось. Варязькі загони зі своїми конунгами не могли запропонувати місцевому населенню чогось якісно іншого, ніж вже було, оскільки їх правова культура існувала у зародковому стані, відповідно, політика була войовничою та загарбницькою. Обкладаючи даниною навколишні племінні союзи та Візантію, князі спирались суто на дружину, бюрократичних структур не існувало. Так формувався тип держави без жорсткої вертикалі влади.

Тож, перші рюриковичі, Олег, Ігор, Святослав розширюючи кордони підконтрольної території, мало усвідомлювали, що там робити далі окрім збору данини. Як помітив з цього приводу В. Й. Ключевський... “Они еще не успели отрешиться от старого варяжского взгляда на себя, видели в себе не столько владетелей и правителей Русской земли, сколько наёмных, кормовых охранителей страны, обязанный “блюсти Русскую землю и иметь рать с погаными”. Корм был их политическим правом, оборона земли – их политической обязанностью, служившей источником этого права, и этими двумя идеями, кажется, исчерпывалось все политическое сознание тогдашнего князя... не торжественное, какое заимствовалось из книг или внушалось духовенством” [2, с. 187].

Саме тому жодному з трьох вищеназваних князів не спало на думку кодифікувати закони або просто записати звичаєве право, як це зробив франкський король Хлодвіг, надаючи звичаю письмової, а отже, законної форми – вочевидь, на той час суспільний устрій Русі не потребував такої. Відсутність писаного законодавства у подальшому негативно позначиться на врегулювання відносин у державі, в якій важливі питання внутрішнього життя лишатимуться на рівні звичаєвого права. Відтак, міжусобна боротьба та невизначеність правового статусу удільних князівств мають глибокі корені, точніше, історично сформовані передумови.

За доби середньовіччя потужним єднальним чинником була ідеологія, однак, у Руській державі релігійна реформа, головною метою якої й була зазначена єдність, мала свою специфіку. Враховуючи віддаленість Русі від Західноєвропейського регіону, де вже в IV столітті християнство подолато станові перепони, його поширення було тривалим й повільним навіть на території Київської землі, не кажучи вже про неосяжні підконтрольні Рюриковичам простори, де, крім іншого, тривали спалахи місцевого сепаратизму [3, с. 120-121]. Подібний стан речей мав місце і у Західній Європі, де поширення віровчення тривало двісті років, доки у VII столітті не стало панівною формою ідеології і так само не було обумовлене суто політичними міркуваннями.

У Русі християнська релігія з її ідеєю богообраності правителя, була філософією тих, хто тією чи іншою мірою мав можливість з нею ознайомитись, зокрема, під час перебування у Візантії або шляхом контактів з греками. Спроба Ольги, котра навіть

княгинею стала лише завдяки літописам, а фактично була лише регентшею при малолітньому Святославі, повернути сина у православ'я не увінчалась успіхом – князь відхилив пропозицію, побоюючись втратити повагу свого війська.

Чим було християнство у Західній Європі і чим воно стало на Європейському Сході? На заході воно зуміло стати єднальним чинником, здобуваючи авторитет у боротьбі проти варварства й руйнації Риму. Окремі служителі західної католицької церкви (папа Інокентій I, папа Лев I) з самого початку її існування не стояли осторонь політики й державних справ, а брали безпосередню й активну в них участь, внаслідок чого набували героїчних рис, оспівувались поетами (Пруденцій), тощо. Разом з політичним престижем папства зростала й міцніла роль католицької церкви та її матеріальна база [4, с. 31].

Важливо відзначити, що західноєвропейські світські правителі вчасно зорієнтувались і склали з церквою взаємовигідний альянс. Давньоримська правова спадщина спричинилась до того, що тут утворилась велика папська вотчина, до отців церкви звертались за позичками королі, зокрема, під час воєн, папи навіть утримували військові загони, мали своїх посланців-нунційів. Католицька церква Західної Європи вже у V столітті мала право вільно набувати рухоме й нерухоме майно, чим одразу ж скористалась, швидко перетворюючись на впливову організацію. Так, поступово міцніючи, вона становила гідну конкуренцію світській владі, що й визначатиме розстановку політичних сил у середньовічній Європі. Місцеві монархи у своїй боротьбі та династичних претензіях намагались заручитись підтримкою Ватикану.

Православна церква свої відносини з світською владою розбудовувала на основі “Номоканону”, котрий враховував специфіку нових умов для функціонування церкви. Як зазначає відомий український дослідник канонічного права Б. В. Андрусишин, місцева правотворчість розвивалась в рамках сформованих Церквою канонів, але враховувала особливості та конкретні обставини суспільного життя та державного устрою древніх слов'ян [1, с. 143-144]. Тож, на відміну від Західної Європи, де Католицька Церква з самого початку існувала, як активний учасник політичних подій та гідний конкурент світській владі, відносини Руської держави з духовенством можна охарактеризувати як симфонію, оскільки руські правителі не засвоювали собі атрибутів священства, не називались “загальними єпископами”, як у Візантії. [1, с. 144-145].

Яким чином це впливало на легітимізацію державної влади на Русі й подальше її оскарження кількома претендентами? По-перше, руські князі не могли розраховувати на впливового партнера, готового надати грошову, військову та політичну допомогу, тож покладалися самі на себе, а ще на прихильність містян, правосвідомість яких лишалась звичаєво-язичницькою. По-друге, потужна ідея богообраності державної (князівської) влади, що була основою її легітимізації, лише набувала популярності серед освічених русичів. Правосвідомість пересічного населення апелювала до звичаєвого права, котре довільно тлумачилось.

Вже по смерті князя Святослава розпочинається боротьба за владу між його синами. Варто уваги, що єдиного правила, нехай усного, але такого, котре є загальновідомим й усвідомлюється як обов'язкове, вже на той час не існувало – тож кожен княжич розумів законність своїх прав на великокнязівський стіл. Два головні звичаї – звичай старшинства і звичай успадкування від батька до сина за умов

існування кількох претендентів, застосовувались кожним на власний розсуд. Ідеології, котра б обґрунтовувала логічну послідовність претендентів та надавала пріоритет комусь одному, також не існувало – язичництво обирало найсильнішого з рівних, адже всі були княжичі.

У боротьбі за великокнязівський стіл переміг Володимир, тобто, той, хто навіть за тодішнім звичаєвим правом мав найменше шансів. З самого початку свого правління йому довелось долати місцевий сепаратизм в'ятичів (982 рік) та радимичів (984 рік) й продовжувати стару політику попередників по розширенню підконтрольної території – приєднав князівства волинян і хорватів. Однак, зіткнувшись з цією старою проблемою, новоспечений глава держави вирішив її радикально – ліквідувавши племінні княжіння й посадивши туди своїх синів. Логіки цього призначення була відома лише князю, тож, годі було сподіватись, що між братами-княжичами – майбутніми конкурентами будуть дружні стосунки в майбутньому.

Фактично, ця реформа князя Володимира, котру в науковій літературі прийнято називати адміністративною, поклала початок того самого удільно-вотчинного сепаратизму, котрий призведе до роздробленості держави й невизначеності правового статусу удільних князівств. Причин цьому можна назвати кілька.

По-перше, сам князь на Русі ніколи не сприймався як монарх у класичному розумінні цього слова. Еволюція статусу військового ватажка норманських дружинних загонів тривала три століття, котрих виявилось недостатньо, аби князь забезпечив суверенність своєї влади.

По-друге, віддаленість Русі від європейського регіону обмежила вплив рудиментів імперської концепції та римського права на давню вітчизняну правосвідомість – навіть численні контакти з Візантією та прискорення кодифікації руського права не внесли істотних змін у внутрішній правопорядок Русі.

По-третє, релігійна реформа реалізовувалась поступово, точніше, повільно проникала в правосвідомість, де все ще жило звичаєве переконання про найсильніший княжий рід.

Говорячи про головну причину, на наш погляд, такою є відсутність не лише писаного законодавства, але відсутність самого усвідомлення князем необхідності здійснити кодифікацію звичаєвого права. Важко зрозуміти, чому князь за умов збільшення злочинності, про що говорили літописи “умножалася зело разбоеве” [6, с. 30], не вдався до кодифікації і чому не прийняв письмовий документ стосовно престолонаслідування, але наступний виток між князівської боротьби за великокняжий стіл розпочався одразу ж по смерті Володимира, різниця полягала лише в тім, що у головного претендента тепер було більше конкурентів.

Логіку посідання київського великокняжого столу та навколишніх земель озвучив лише князь Ярослав, віддавши перевагу звичаю старшинства. Старший княжич мав сидіти у Києві, інші – у значних містах. Три старших міста – Київ, Чернігів та Переяслав – у літописах йдуть у тій самій послідовності, що й у русько-візантійських договорах, де вони розташовані в порядку свого політичного й економічного значення [2, с. 181]. По смерті великого князя київський стіл мав перейти не до його сина, а до брата, наступного по старшинству.

Однак, ця логіка також була усною й мала багато прогалин. По-перше, не зрозумілою лишалась ситуація, коли по смерті київського князя наступний по

старшинству був молодший за віком від інших братів. По-друге, невизначеним був правовий статус й повноваження дітей брата-удільного князя, котрий помирав, не дочекавшись своєї черги на київське вокняжіння – такі за умов відсутності писаної норми ставали ізгоями, бо їх підпирали інші родичі князі-конкуренти, правовий статус яких принаймні усно було озвучено. Знову відсутність писаної норми дається взнаки.

Відтак, нащадки Ярослава розпочали подальшу боротьбу. Князь Ярослав увійшов у історію як засновник першої письмової збірки давньоруських законів – Руської Правди, однак, спробу зафіксувати правило посідання престолу своїми спадкоємцями-княжичами не було здійснено. На окрему увагу заслуговує той факт, що сама Руська Правда не містила статті, котра б відповідала поняттю “державний злочин”, а значить, посягання на княжичів та їх боротьба за київський стіл лишались поза межами державно-правового регулювання. Сучасна українська дослідниця І. В. Музика вбачає у системі престолонаслідування “право сильного” [5, с. 152]. Погоджуючись в основному з вченою, додамо, що вирішальну роль відіграло “право впливовішого”, того, хто міг заручитись підтримкою. А таку отримували княжичі, здатні домовитись, переконавши у своїй легітимності.

Після смерті Ярослава підконтрольна територія збільшилась, процеси феодалізації прискорились, отже, зросла кількість претендентів на великокняжий стіл та кількість князів-ізгоїв. Військова служба знать потребувала земель, котрі у Європі прийнято було надавати за службу, тож, заручитись підтримкою знаті міг той князь, у кого було більше шансів цю землю отримати й надати. Суперечки між претендентами-ярославичами цього періоду позначились ще й тим, що брати вже не гребували залучати для боротьби іноземців (як-от Ізяслав попросив допомоги у польського короля Болеслава II), здобувати стольне місто Київ силою (як-от це зробив Святослав Ярославич у 1073-му році), використання Тмутаракані як бази для князів-ізгоїв, чия правова невизначеність посилювалась ще більше, та поява у княжому війську половців. Здавалось, що на Русі з її щойно кодифікованим звичаєвим правом та збільшенням князівського роду не існувало жодного об'єднуючого чинника.

Втім, зовнішня небезпека і здоровий глузд все-таки заставили братів-княжичів шукати компромісу. Любецький з'їзд 1097 року встановив принцип, узгоджений та підтриманий братами “Кожен хай тримає вотчину свою”.

Висновки. З огляду на вищесказане, можна виділити такі причини невизначеності правового статусу, відокремленості та занепаду удільних князівств:

1. Географічний фактор – велика територія, на якій проживали племінні союзи, об'єктивно сприяла місцевому сепаратизму задовго до адміністративної реформи князя Володимира. Літописи свідчать про відцентрові рухи радимичів, уличів, в'ятчів, котрих доводилось приборкувати силою зброї. Тож, не варто недооцінювати те, що удільними князівствами стали землі племінних союзів. Втомившись від місцевого сепаратизму й вдавшись до радикальних заходів, князь не подумав, що прирікає власних нащадків на конкуренцію за Київський великокняжий стіл.

2. Відсутність писаної норми престолонаслідування і колізія двох звичаїв: старшинства і успадкування від батька до сина, а також відсутність політичної волі вирішити це питання. Ніхто з удільних правителів не бажав втратити свій шанс посісти головний стіл і ніхто не хотів позбавляти цього шансу своїх нащадків.

3. Консервативність звичаєвих правових уявлень населення та неспроможність

князів нехтувати такими – конкуренція за київський стіл змушувала князів враховувати народне право розуміння. Авторитет князя здебільшого залежав від його спроможності заручитись підтримкою більшості уділів. Задля цього князі вдавались до таких заходів, котрі сприяли прихильності населення – як-от скликання віча на торгу, урочисте укладання ряду (договору) з містянами, обіцянка судити княжим судом, тощо.

4. Повільність поширення християнського постулату про богообраність монаршої влади та живучість язичницьких звичаєвих уявлень про найсильніший княжий рід. Як наслідок, на відміну від королів Західної Європи, князі у своїй боротьбі не могли спиратись на церкву.

5. Сама по собі східна православна церква не була одночасно войовничою організацією, як, скажімо, Ватикан. Тож, не могла надати військову допомогу. Більше того, залучення церкви у боротьбу за великокнязівський стіл було б радше негативним фактором, ніж позитивним.

Таким чином, напередодні ординської навали Русь представляла собою фактично монархію-конфедерацію, відносини окремих частин якої регулювались усними угодами. Правовий статус кожного князівства не отримав законодавчого закріплення й тримався на архаїчному уявленні чинності влади нащадка великокнязівського роду.

Використані джерела:

1. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 387 с.
2. Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти т. – Т. I. Курс русской истории. – Ч. I. / В. О. Ключевский; под ред. В. Л. Янина. – М. : Мысль, 1987. – 430 с.
3. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Ф. Котляр. – К. : Заповіт, 1995. – 288 с.
4. Лозинский С. Г. История папства. – 3-е изд. / С. Г. Лозинский. – М. : Политиздат, 1986. – 382 с.
5. Музыка И. В. Правовой обычай у системі джерел права Київської Русі / И. В. Музыка // Правовой обычай як джерело українського права / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наукова думка, 2006. – 279 с.
6. Повесть временных лет / под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц. – Ч. I. Текст и перевод. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.
7. Рибакон Б. А. Киевская Русь и русские княжества / Б. А. Рибакон. – М. : Наука, 1982. – 592 с.

Кушинская Л. А. Древнерусское обычное право и проблема правового статуса удельных княжеств.

Стаття посвящена правовому регулюванню публичних правоотношений в Русском государстве периода расцвета государственной жизни – X-XII веков. Обращается внимание на проблемы престолонаследия и правовой неопределенности легитимизации власти в России. Предлагается авторское видение причин политико-территориальной раздробленности русских земель.

Ключевые слова: обычное право, легитимизация власти, удельные княжества, Киевский великокняжеский стол, обычай старшинства, обычай наследования, княжеские съезды.

Kushynska L. A. Old Rus' customary law and the legal status of successor principalities.

The article deals with legal regulation of public relations in the Rus' State during the peak period of its development – X-XII centuries. Particular attention is being paid to the issues of succession of power and the lack of legitimization of power in the Rus' State. The author presents her vision of the causes of political and territorial fragmentation of the Rus' lands.

Keywords: customary law, legitimization of power, successor principalities, the throne of the Grand Prince of Kiev, custom of seniority, custom of inheritance, congresses of princes.